

Bilinç Problemi ve Panpsişizm[†]

[The Problem of Consciousness and Panpsychism]

Ferhat ONUR*

Akdeniz University

Received: 03.04.2019 / Accepted: 28.05.2019

DOI: .....

Research Article

Abstract: When it comes to problem of consciousness panpsychism as a radical alternative is not a well-received approach. The reason for this is not it's radicalism but rather the fact that it's not a well-known view. Nevertheless, if it's thesis and arguments are understood correctly it will be realized that this view with a long-standing past can be as ambitious as the others. So, this is exactly the purpose of this paper: Making it more known by drawing the boundaries of panpsychism. In this direction, I will first explain the mentioned problem of consciousness. Then I will try to shed light on the concept of consciousness which is the subject of the problem. Next, I will define panpsychism and explain it's fundamental arguments one by one. Finally, I will briefly show how panpsychism can helps us in the face of the problem of consciousness. According to this, even if panpsychism cannot give a desirable explanation of one of the two aspect of the problem of consciousness which is how human consciousness has been achieved it has something to say as an answer to the other which is why there is human consciousness at all.

Keywords: consciousness, mind, phenomenal consciousness, experience, subjectivity, problem of consciousness, the hard problem, panpsychism, panexperientialism.

Öz: Bilinç problemi söz konusu olduğunda radikal bir alternatif olarak panpsişizm pek tercih edilebilen bir yaklaşım değildir. Bunun sebebi panpsişizmin radikalliğinden ziyade iyi bilinen bir görüş olmamasıdır. Oysa tezi ve argümanları doğru bir şekilde anlaşıldığında köklü bir geçmişe sahip bu görüşün en az diğerleri kadar iddialı olabileceği fark edilecektir. Bu çalışmanın amacı da tam olarak budur: Panpsişizmin sınırlarını çizerek onu daha bilinir hale getirmek. Bu doğrultuda öncelikle sözü edilen

[†] Bu makale, birtakım ekleme ve düzenlemelerle birlikte, 2019 yılında Akdeniz Üniversitesi, Felsefe Bölümü'ne sunduğum *Çağdaş Zihin Felsefesinde Bilinç Problemi: Bir Panpsişizm Savunusu* adlı yayımlanmamış doktora tezinin bir bölümünden uyarlanmıştır.

* **Author Info:** Dr. - Hanımın Çiftliği 100. Yıl Atatürk Ortaokulu, Battalgazi-Malatya, TÜRKİYE.
E-mail: ferhatonur1982@gmail.com / Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-7052-2881>

bilinç probleminin ne olduğunu ortaya koydum. Daha sonra problemin konusu olan bilinç kavramına ışık tutmaya çalıştım. Ardından panpsişizmi tanımlayıp temel argümanlarını sırasıyla açıkladım. Son olarak panpsişizmin bilinç problemi karşısında bize nasıl yardımcı olabileceğini kısaca gösterdim. Buna göre, panpsişizm bilinç probleminin iki veçhesinden biri olan insan bilincine nasıl ulaşıldığının arzu edilir bir açıklamasını veremese de bir diğeri olan insan bilincinin neden var olduğu sorusuna cevaben söyleyecek bir şeyleri olabilir.

Anahtar Kelimeler: bilinç, zihin, fenomenal bilinç, deneyim, farkındalık, öznellik, bilinç problemi, zor problem, panpsişizm, pandeneyimcilik.

1. Giriş: Bilinç Problemi Nedir?

“Bilinç problemi” denildiğinde birden fazla bilinç probleminden söz ediliyor olabilir. Örneğin, *hangi varlıkların bilinçli olduğu* bir problem olarak karşımıza çıkabilir. Bizler bilinçliyiz, belki kapımızın önündeki bir kedi de öyle, fakat yuvasına yiyecek götürmeye çalışan bir karınca da öyle mi? Peki ya vücudumuzun önemli bir kısmını oluşturan bakteriler? *Bilincin ne işe yaradığı* sorusuna da cevap arayabiliriz. Şayet bilinç doğal bir fenomense, o takdirde doğa tarafından kayırılmasını (doğal seçim) gerektirecek bir avantajı olsa gerektir. Fakat tam olarak nedir bu avantaj? Başka bir problemse, *bilincin konum itibarıyla nerede yerleşik olduğu*dur. Bilinç, bir canlının bedeninde mi konumlanır veya onunla mı sınırlıdır, yoksa organizma-çevre etkileşiminden mi doğar? Bu problemlerin her biri çağdaş zihin felsefesinde tartışılmalı ve çözümleri de hayli güç görünen problemlerdir. Bununla birlikte, bu problemlerin de altında yattığı söylenebilecek, filozofları olduğu kadar bilim insanlarını da çokça uğraştıran bir problem vardır ki tüm tartışmaların merkezine oturmuştur. Bu, *zor problem* adıyla bilinen bilinç problemidir. “Gerçek anlamda zor olan bilinç problemi *deneyim* problemidir.” (Chalmers, 2010: 4). Beyin bütünüyle fiziksel bir organ, maddi bir sistemdir, fakat beyinde gerçekleşen fizyolojik olaylar bilinçli haller olarak yaşanan deneyimler biçiminde ortaya çıkabilmektedir. Bir yiyeceği tadar, acı çeker, hüzünlenir, âşık olur, şakalara güleriz ve görünüşte bunlar gövdemizin üstünde yer alan o korunaklı cıvık şeyle pek ilgili değil gibidir. Buna göre, “zor problem fiziksel süreçlerin nasıl ve neden fenomenal bilinci ortaya çıkardığını açıklama problemidir.” (Chalmers, 2010: 105).¹ Problemin “zor problem” olarak adlandırılması, bilince ilişkin tüm diğer problemleri (Chalmers’ın deyişiyle “kolay problemler”) bir

¹ Burada “fenomenal bilinç” ile bilincin deneyimsel yönü kastedilmektedir. Bu kullanım filozof Ned Block’un yaptığı bilinç ayırımına dayanır. Block (2002) bilincin duyumlar, algılar ve hislerle karakterize olan deneyimsel özelliklerinin yanında enformasyon işleme kapasitesiyle ayırt edilen bilişsel ve işlevsel bir özelliğe de sahip olduğunu düşünür. O, bu ikincisine “erişim bilinci” der. Bu ayırımın beyni bilgisayar modelinde kompütasyonel (bilgisayımalsal) bir makine olarak görenlerle herhangi bir enformasyon işleme cihazından tümüyle farklı bir şekilde doğal (fiziksel-kimyasal-biyolojik) yasalarla işleyen bir fenomen olduğunu düşünenler arasında bir orta yol bulmak amacıyla tasarlandığı açıktır.

şekilde çözebilsek bile bilincin nasıl ve neden ortaya çıktığı sorusunu cevaplayamayabileceğimiz endişesinden kaynaklanır. Çünkü bu durumda beyin hakkındaki bilgimizin yetersizliğinden ziyade Joseph Levine'in (2001: 69) "izah boşluğu" dediği kavramsal bir zorlukla karşı karşıyaymışız gibi görünmektedir. 19. Yüzyılın tanınmış biyologlarından "Darwin'in Buldog'u" lakaplı Thomas Huxley (1825-95) bu zorluğu şöyle dile getiriyor: "Bir bilinç hali gibi dikkat çekici bir şeyin sinir dokusunu harekete geçirmenin sonucu olarak açığa çıkması, Aladdin'in lambasını ovuşturduğunda cinin açığa çıkması kadar anlaşılmalıdır." (Huxley'den aktaran McGinn, 2004: 56). Beynimizde gerçekleşen elektrokimyasal nöral aktivite ile hislerimiz, duygularımız ve düşüncelerimiz arasında nasıl bir ilişki vardır? Nasıl bir kavramsal çatı altında bu olgu, yani maddi bir sistemin söz konusu hisleri, duyguları ve düşünceleri ürettiği gerçeği doğal bir anlayışa kavuşturulabilir? Cevap aranan sorular bunlardır.

Zor problem olarak bilinç probleminin kendisini biri epistemolojik/metodolojik diğeri ontolojik/metafizik olmak üzere iki farklı güçlük şeklinde gösterdiğini söyleyebiliriz. Birinci güçlüğü sebebi, bilimin üçüncü-şahıs bakış açısından yapılan nesnel bir girişim olmasına karşın bilinçli hallerin birinci-şahıs bakış açısından deneyimlenen öznel olaylar olmasındandır. Bilimsel yöntem araştırmacıyı zorunlu olarak incelediği fenomenin dışında konumlandığına göre, yalnızca içeriden, deneyimlerin sahibi tarafından keşfedilebilmiş gibi görünen, dolayısıyla inceleme için yalıtılmayan bir fenomeni anlamayı nasıl umabiliriz? Şayet elimizdeki araç ve prosedürler bilincin doğasını kavramamıza imkân vermiyorsa onun gerçekte ne olduğunu hangi yolla öğrenebiliriz? Bu noktada şu an için yapabileceğimiz tek şey, bilincin ortaya çıkmasında rol oynayan beyin yapılarını ve *bilincin nöral karşılığı*ni bulmaktan, yani bilinçli hallerin kendisine karşılık geldiği beyin hallerinin tespit edilmesinden başka bir şey değildir. Bundan bir adım daha öteye giderek hangi nöron gruplarının ne tür bir karmaşıklık düzeyinde bilinci açığa çıkardığını belirlemiş olsaydık bile bir soru güncelliğini korurdu: Ne düzeyde olursa olsun herhangi bir nöral karmaşıklık neden bilinci ortaya çıkarsın? Beynimizde sürüp giden birtakım fiziksel süreçler niçin belli şekillerde hissettiriyor da başka şekillerde hissettirmiyor veya hiçbir deneyime yol açmadan karanlıkta gerçekleşmiyor? İkinci güçlüğü yaratan olgu, bu sorulara cevap verebileceğimiz teorik bir kavrayışa sahip olmayışımızdır. Bu nedenle Colin McGinn (1999) gibi bazı filozoflar beyin-bilinç ilişkisini bir türlü anlaşılır kılamadığımızdan bir maymunun genel görelilik teorisini anlamasının mümkün olmadığı şekilde insanın da bilinç konusunda "bilişsel olarak kapalı" olabileceğini, dolayısıyla bilinç probleminin

hiçbir zaman çözmeyi umamayacağımız bir gizem olarak kalabileceğini söylerler.² Bilimin fiziksel olan ve zihinsel olan arasındaki bağı kurmakta, başka bir deyişle, izah boşluğunu kapatarak gizemi ortadan kaldırmakta henüz önemli bir mesafe kat edemediği böyle bir ortamda felsefi spekülasyona (metafizik) da kapı aralanmaktadır. Probleme yönelik birçok felsefi/metafizik teori veya yaklaşım geliştirilmiş ve geliştirilmeye de devam etmektedir.³ Bu makalede söz konusu yaklaşımları çözümlenme veya değerlendirme işine girişmeden onlardan biri olan ve son yıllarda taraftar sayısını artıran *panpsişizmi* ele alacağım. Burada panpsişizmin bir savunusunu yapmayacak yalnızca bu yaklaşımı tanıtıcı birtakım açıklamalarda bulunacağım ve bilinç problemi karşısında alınabilecek önemli bir metafizik pozisyon olduğunu ortaya koymaya çalışacağım. Fakat bunu yapmadan önce bilinç kavramı hakkında bir şeyler söylememiz gerekiyor. Zira bilinç probleminden söz ettik fakat “bilinç” ile neyi kastettiğimizi belirtmedik. O halde nedir bilinç?

2. Bilinç Nedir?

Bilincin henüz herkesin üzerinde uzlaşıp kabul ettiği bilimsel bir tanımına kavuşmuş değiliz. Bu noktada daha çok ortak gözlemlere dayanan sezgilerimizden hareket ediyoruz. Sezgiler farklılık gösterdiğindeyse ortaya farklı bilinç tanımları ve anlayışları çıkabilmektedir. Örneğin, bazıları bilinci uyandıığımızda başlayıp uyku haline dek süren bir fenomen olarak görürken diğerleri sadece dikkatimizi bir şeye yönelttiğimizde gerçek anlamda bilinçli olduğumuzu söylerler. Keza bilincin tek tip bir fenomen olmadığını, birden çok biçimde tezahür ettiğini iddia edenler de vardır. Örneğin, David Rosenthal (1997) bilincin iki biçimli olduğunu ileri sürerken, Ned Block (2002) dört, Christopher Hill (2009) ise yedi tür bilinç sayar. Aslında bu farklılıkları biçimsel farklılıklar olarak görmek yerine bilincin çeşitli anlamlarda kullanılabildiğinin veya çeşitli yönere sahip olabildiğinin düşünülmesine bağlamak daha doğru olacaktır. Her ne şekilde düşünersek düşünelim söz konusu anlayış farklılıkları bilinç konusunda nasıl bir kafa karışıklığı yaşandığını gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, bilincin Sokratik bir tanımına sahip olmasak da filozofların kendisini baz alarak konuştukları referans bir ifadeye sahibiz. Thomas Nagel’in üne kavuşturduğu bu ifadeye göre “...bir organizmanın bilinçli deneyimlere sahip olması, temelde, o organizma olmak gibi bir şeyin var olduğu anlamına gelir.” (1979: 166). Benim gibi olmanın, sizin gibi olmanın, bir kedi ya da bir yarasa gibi olmanın hissettirdiği bir şeyler

² Örneğin sıkı bir materyalist olan Steven Pinker (2007) şöyle söylüyor: “Problem zordur çünkü kimse çözümün neye benzeyeceğini veya öncelikle gerçek bir bilimsel problem olup olmadığını bilmiyor. Ve şaşırtıcı olmayacak şekilde, herkes zor problemin bir gizem olarak kaldığında hemfikirdir.”

³ Bu teorilerin kısa ve anlaşılır bir sunumu için Revonsuo (2010: 177-203)’ya, daha detaylı bir analiz içinse Seager (2016)’a bakılabilir.

vardır. Buna kısaca “öyle olmaklık” diyebiliriz. Öyle olmaklığın bilincin iki önemli özelliğini dışı vurduğu söylenebilir: *Öznellik* ve *niteliksellik*. Deneyimin olduğu yerde bir deneyimleyen de olmalıdır; eş deyişle, deneyim her zaman birilerinin deneyimidir. Özne ne şekilde, hangi anlamda *var* olursa olsun deneyimin sahipsiz olamayacağı analitik bir doğrudur. Bilinci nesnel bilimsel araştırma için elverişli yapmayan da esas itibarıyla onun bu özelliğidir denilebilir. Zihin felsefesinde *qualia* olarak adlandırılan niteliksellik ise, bir deneyimi bir başka deneyimden ayıran, deneyime karakteristiğini veren özellikler ifade eder. Örneğin, kızarmış bir domatesin kırmızılığı, bir limonun tadı, vücudumuza batırılan bir iğnenin yarattığı acı, vb. deneyimlerimizin nitelikli olduklarını, onların özne tarafından belli biçimlerde ve tarzlarda alındıklarının işaretidir. Bu gibi durumlarda söz konusu deneyimlerin (kırmızıya bakmanın, limonu tatmanın, iğnenin yarattığı acının) özne için hissettirdiği bir şeyler vardır. Bu nedenle *qualia* öyle olmaklığın koşulu olarak görülebilmektedir (Mandik, 2010: 97; Stubenberg, 1998: 24); yani bir limonu tattığımda, benim o limonu tadarken ki halim olmak gibi bir şey vardır. Buna göre, öyle olmaklık *öznellik* ve *niteliksellik* birbirinden ayıramayacağımız ortak bir payda sağlıyor gibi görünmektedir. Ne var ki, herkes böyle düşünmemektedir. Öznel olmayan niteliksel deneyimlerin olanaklı olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, niteliksel olmayan öznel deneyimlerin olanaklı olduğunu ileri sürenler de vardır (Pitt, 2004: 1; Arıcı, 2018: 5). Bunun sebebi, *qualianın* felsefi olarak yüklü birçok anlamda kullanılabilmesidir. Öyle ki Daniel Dennett bu belirsizliğe dayanarak *qualianın* “kafa karışıklığından başka bir işe yaramayan ve hiçbir özelliğe veya niteliğe işaret etmeyen bir filozof terimi” olduğunu söyleyebilmektedir (1997: 623). Fakat Nagel’in bir organizmanın bilinçli deneyimlere sahip olmasının ne demek olduğunu bildiren öyle olmaklık hakkındaki ifadesini temel aldığımızda veya örneğin William Seager’in (2016: 171) sözleriyle *qualiayı* basitçe “bilinçli deneyimin her zaman dünya hakkındaki enformasyonun kendisiyle bize taşındığı bir içeriğe veya moda sahip olduğunu hatırlatan bir kelime” olarak gördüğümüzde, bir asırdan daha uzun bir süre önce Charles S. Peirce’in (1839-1914) ve daha yakın geçmişte onu takiben Owen Flanagan’ın (1992: 65) ileri sürdüğü gibi tüm bilinçli hallerin niteliksel olduğunu iddia edebiliriz. Zira bilinçli olduğum her an ben olmak gibi bir şey vardır veya Peirce’in deyişiyle “bütün bir kişisel bilincim için bir nitelik (*quale*) bulunur.” (1935[1898]). Buna göre, sadece duyuusal deneyimler değil aynı zamanda bilişsel deneyimler de (bir espriyi anlama, bir tatil planı yapma, bir şeye karar verme, vb.) nitelikseldir. Bu düşünme biçiminin mantıksal sonucu fenomenal bilinç-fenomenal olmayan bilinç ayırımının ortadan kalkmasıdır. Tüm deneyim fenomenaldir. Başka bir deyişle, gerçekten düşünebilen, anlayan, öğrenen, plan yapan makineler yapmak istiyorsanız onların niteliksel deneyimlere sahip olmalarını, hissedebilmelerini sağlamalısınız.

Nagel’in ifadesinde dikkat çeken başka bir unsur onun “bilinçli deneyim” tabirini kullanmış olmasıdır. Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Bilinçli olmayan deneyim

olanaklı mıdır? Bu soruya bilinç ve deneyim sözcükleriyle neyi kastettiğimize göre farklı cevaplar verilebilir. “Deneyim” kelimesi “bir olay veya durumla karşılaşmak”, “bir olay veya durumdan, o olay veya durumla karşılaşan şeyin etkilenecek çıkması, geçmesi” anlamlarına gelen Latince *experientia* sözcüğünden (*ex*-den dışarı+*peritus*-deneme, girişme) türemedir. Buna göre, kök anlamı dikkate aldığımızda bu kelime herhangi bir olay için kullanılabilir. Örneğin, bir ülkenin ekonomik krizden çıkmasını, bir şirketin kötü günler geçirmesini veya bir nesnenin zamanla eskimesini, ülkenin, şirketin veya nesnenin sözü edilen olayları deneyimlediği şeklinde ifade etmek mümkündür. Ne var ki, bilinç problemi tartışmalarında deneyim nosyonu hemen her zaman bilinçli bir hali imleyecek veya bir bilinç formuna (örneğin, fenomenal bilinç) işaret edecek şekilde kullanılmaktadır; yani olayla karşılaşmanın veya olaydan geçmenin içsel, zihinsel bir değişim (bir halden başka bir hale geçme) şeklinde gerçekleştiği varsayılır. Peki, zihinsel bir olgu olduğunu varsaysak bile deneyimleme bilinçdışı bir şekilde gerçekleşemez mi? İşte burada “bilinç” sözcüğünün hangi anlamda kullanıldığı önem kazanmaktadır. İngilizcedeki *consciousness* sözcüğü (con-birlikte, scio-biliyorum) tıpkı Türkçemizdeki “bilinç” sözcüğü gibi *bilme* edimini ihtiva eden bir sözcüktür. Nitekim bir şeyin bilincinde olduğumuzu söylediğimizde o şey hakkında bilgi sahibi olduğumuzu veya bir işi bilinçli olarak yaptığımızı söylediğimizde o işi bilerek yaptığımızı ifade etmiş oluruz. Bununla birlikte, buradaki “bilme” ile kastedilen bilişsel bir beceriden çok bir *farkındalık halidir*. Farkındalık iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, failin içinde bulunduğu ve etkileştiği çevrenin farkında ya da bilincinde olması, ikincisi ise failin deneyiminin öznesi olarak kendisinin farkında olmasıdır. Bu ikincisi zihin felsefesinde genellikle *öz-farkındalık* veya *öz-bilinç* olarak bilinmektedir. Buna göre, soruyu şu şekilde güncelleyebiliriz: Her bilinç aynı zamanda bir öz-bilinç midir? Bu soruya evet cevabını verenler bilinçli olmayan deneyimin olanaklı olduğunu, hayır cevabını verenlerse olanaklı olmadığını söyleyeceklerdir. Bilinçli hallerde bilinçliliğin bilinçliliği veya farkındalığın farkındalığı içeriliyorsa, o takdirde örneğin, uyurgezerlik, rüyalar veya otomatik bir şekilde gerçekleştirdiğimiz eylemler bilinçdışı deneyimler olarak görülebilir. Fakat bilinç ve öz-bilinç arasında bir derece farkı olduğunu, öz-bilincin daha gelişmiş bir beceriyi nitelediğini kabul edersek örneklediğimiz olguları bilinçli gerçekleştirilmekle birlikte öz-bilinç içermeyen durumlar olarak yorumlayabiliriz. İkinci anlayış birincisine göre daha makul görünmektedir. Zira örneğin 1 yaşındaki bir bebeğin veya bir kedinin öz-bilince sahip olduğunu söylemek güç olduğu gibi onların hiçbir şekilde bilinçli olmadıklarına, dünyayı belli bir perspektiften deneyimlemediklerine kanaat getirmek de kolay değildir.⁴ Ben de bu yazıda ikinci anlayıştan hareketle deneyimin bilinci, bilincin de

⁴ Şayet bir organizmanın kendini tanıması (*ben fikrinin* oluşması) o organizmanın öz-bilince sahip olabileceğinin işareti olarak alınacak olursa, standart ayna testi (Gallup, 1970) baz alındığında öz-bilincin

deneyimi imlediğini varsayıyorum. Dolayısıyla bilinç ve deneyimi birbirinin yerine özel bir semantik farklılık gözetmeksizin kullanıyorum.

3. Panpsişizm Nedir?

Panpsişizm (*panpsychism*) terimi, 16. yüzyılda İtalyan filozof Francesco Patrizi (1529-97) tarafından literatüre kazandırılmış, “pan” (baştanbaşa, tümü) ve “psike” (zihin, ruh, can) sözcüklerinin birleştirilmesiyle meydana getirilmiş bir terimdir. Buna göre, etimolojiden hareket edildiğinde, panpsişizm, kabaca “her şeyin zihne veya zihin benzeri bir niteliğe sahip olduğu” görüşü olarak tanımlanabilir (Skrbina, 2005: 2). Fakat bu oldukça genel bir tanımlamadır. Zira örneğin, uzay-zamanın zihne sahip olduğunu söyleyebilir miyiz? Bir kara deliğin? İnsanların oluşturdukları sosyal örgütlerin veya partilerin? Şayet “şey” ile kastedilen sadece somut cisimler veya nesnelere ise bir kayanın da zihni vardır diyebilir miyiz? Eğer öyleyse söz konusu zihni nasıl anlamalıyız? Kayanın düşündüğünü, amaçladığını, hissettiğini söyleyebilecek miyiz? Daha özgül bir tanımlama Seager tarafından verilmektedir: “Zihinsellik, başka hiçbir şey aracılığıyla açıklanamayacağı ve başka hiçbir şeye indirgenemeyeceği anlamında temel ve... somut gerçekliğin her yönünün bir şekilde veya bir ölçüde zihinselliğe sahip olması anlamında her yerdedir.” (2009: 206). Buna göre, bu açıklamayı özel olarak bilinç problemini göz önünde bulundurarak okuduğumuzda panpsişizmin iki ana iddiadan müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, *bilincin temel olduğu* şeklindedir. İnsan bilinci, bilinç içermeyene indirgenemez ve bilinç içermeyen vasıtasıyla açıklanamaz. İnsan bilincinin olası bir açıklaması, en genel biçimiyle bilinci, uzay-zamanın veya kuantum alanlarının temel alınmasına benzer şekilde temel almalıdır. Başka bir deyişle bilinç, varlık sahnesine sonradan çıkmış bir fenomen değildir, oluş sürecinin başından itibaren vardır. Panpsişizmin birincisinin doğal sonucu olan ikinci iddiası ise, *bilincin tüm varlık skalasında belli biçim ve derecelerde bulunduğu* şeklindedir. Bir parçacıktan insana değin bilinç evrenin her köşesinde bulunur. Buna göre, bilincin farklı tezahürleri (atom bilinci, hücre bilinci, kedi bilinci, insan bilinci, vd.) aynı tema üzerindeki varyasyonlardır denilebilir.

Panpsişizm kimi zaman onunla yakından ilişkili bir terim olan *pandeneyimcilik* ile eş anlamlı bir şekilde kullanılabilir. Pandeneyimcilik terimi Whiteheadci süreç filozofu David Ray Griffin tarafından ortaya atılmıştır (Griffin, 2007: 249). Whitehead (1978[1929]: 53), bilincin deneyimi varsaydığını fakat tersinin söz konusu olmadığını, deneyimin özel bir unsuru olarak ortaya çıktığından bilincin deneyimin olduğu yerde var olmasının olumsal olduğunu düşünüyordu. Griffin, Whitehead’ın yaptığı bu

---

bebeklerde 15-18 ay civarlarında görülmeye başlandığını, hayvanlarda ise özellikle şempanze, goril ve orangutan gibi gelişmiş maymunlarda bulunabileceğini söyleyebiliriz.

deneyim-bilinçli deneyim ayrımını vurgulamak amacıyla süreç felsefesinin görüşünü “pandeneymcilik” olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte, o “bilinç oldukça üst-seviye bir deneyim biçimidir” (2007: 59) demekle süreç felsefesinde bilinç ve deneyim arasındaki farkın yukarıda sözünü ettiğimiz bilinç-özbilinç farkına tekabül ettiğini zımnen kabul etmiş olmaktadır. Bu da panpsişizm ve pandeneymcilik arasındaki farklılığı özünde sözel yapmaktadır; yani pandeneymcilik panpsişizmin bir türevi olarak görülebilir.

Panpsişizmi daha iyi anlamak için onu benzeri yaklaşımlarla karşılaştırmak faydalı olabilir. Bunlardan ilki ve en eskisi *animizm*dir. Kabaca “spiritüel varlıklara ve ruhlara olan genel bir inanış” olarak tanımlanan animizm, insan ruhu analogisi temelinde söz konusu ruhları doğanın tümüne yaymış, nesnelere ve yerlere kimliklerini veren bir canlılık, hayat ilkesi olarak görmüştür (Tylor, 1871: 260, 384-6). Animizm ve panpsişizm arasında maddenin “ölü” olmadığı noktasında bir görüş birliği olmakla beraber panpsişizm maddeyi canlandırmak için ona tinsel ve şahsi ruhlar bahşetme yoluna gitmez. Dinsel veya spiritüel bir inanıştan oldukça uzak olan panpsişizm, düşünce tarihinin savunulduğu hiçbir dönemde bilimle ters düşen bir görünüm sergilememiş, maddenin canlılığını doğaüstü yollardan tesis etme yoluna gitmemiştir. Bu bakımdan panpsişizmin özellikle Antik Yunan düşüncesine hâkim olduğunu gördüğümüz bir doktrin olan *hilozoizm*le daha fazla benzerlik taşıdığını söylemek mümkündür. Şayet “canlılık” ve “bilinçlilik” arasında bir fark görmemiş olsaydık bu iki terimin eş anlamlı olduklarını bile söyleyebilirdik. Ne var ki, hilozoizm maddenin abartısız bir şekilde canlı veya hayat dolu (*hyle*=madde, *zoe*=yaşam) olduğunu iddia ederken çoğu panpsişist canlılığı ancak eğretileme yoluyla maddeye atfedebilir. Bununla birlikte, canlılık ve bilinçlilik arasında bir ilişki kurulabilirse (bu ikisinin aynı fenomene işaret eden farklı adlardan başka bir şey olmadıkları gösterilebilirse) hilozoizmin ve panpsişizmin bütünleşebilir görüşler olduğu pekâlâ ileri sürülebilir.

Daha modern yaklaşımlardan panpsişizmle karıştırılabileceklerden en başta geleni *nötral monizm*dir. Nötral monizm, evrenin nihai bileşenleri ve onların diğer her şeyle olan ilişkisi hakkında bir görüştür. Bu bakımdan materyalizm ve idealizmden farklı değildir. Hepsi birer ontolojidir. Farklılık nihai bileşenlerin doğası hakkındadır. *Materyalizm* söz konusu yapıtaşlarının maddesel/fiziksel olduğunu söylerken, *idealizm* zihinsel olduğunu söyler. Nötral monizm ise, bunların ne maddesel/fiziksel ne de zihinsel olduğunu fakat ikisinin ötesinde, onlara benzemeyen (bu nedenle nötr) ve bilinemeyen üçüncü bir töz olduklarını ileri sürer. Buna göre, madde ve zihin onlardan daha temel olan nötral bir zeminden veya nötral antitelere/bileşenlerden türerler. Kimileri bu nötral antitelere aday olarak enformasyonu, kimileri de mantıksal ve matematiksel nesnelere sunmuştur (Stubenberg, 2017: 350-1). Panpsişizm, nötral monizmin aksine fiziksel ve zihinsel dışında üçüncü bir töz veya nitelik koyutlamaz.

Bunun yerine zihinsel fiziksele, bilincin maddeye içkin olduğunu ileri sürer. Panpsişist bir ontolojide bu içkinlik bilince bakışımıza göre farklı şekillerde anlaşılabilir. Bilinci maddenin fiziksel özelliklerinin yanında zihinsel bir özellik olarak görebiliriz. Örneğin, Nagel bu bakış açısından panpsişizmi “yaşayan organizmaların parçası olsunlar veya olmasınlar evrenin basit fiziksel bileşenlerinin zihinsel özelliklere sahip olması” şeklinde tanımlıyor (1979: 181). Buna karşın bilinci fiziksel gerçekliğin bir yüzü veya yönü olarak da görebiliriz. Bu durumda Nobel ödüllü ünlü fizikçi Louis de Broglie’nin (1892-1987) yaptığı gibi “...bilince ve maddeye aynı şeyin farklı yönleri” olarak bakmamız icap edecektir (Broglie’den aktaran Strawson, 2018). Birinci görüş bizi düalist bir panpsişizme, ikincisi ise bir çeşit *çift-yön (dual-aspect) monizmine* götürülebilir. Keza bilincin bir işleve karşılık geldiği düşüncesiyle panpsişizmin işlevselci türünü veya beliren/zuhur eden bir fenomen olması gerektiği düşüncesiyle belirimci türünü oluşturmak da mümkündür. Zira kendi başına panpsişizm bir bilinç teorisi oluşturmaz; yani panpsişizmi benimsemekle bilincin/zihninin nasıl anlaşılması gerektiği, bedenlerle olan ilişkisi hakkında bir teori ortaya koymuş olmayız. Fakat bilinci açıklamaya yönelik ileri sürülecek herhangi bir pozitif teorinin alacağı formu, oluşturulacağı çerçeveyi belirlemiş oluruz. Bu nedenle panpsişizm her şeyden önce bir meta-teori olarak görülmelidir (Skrbina, 2005: 2-3).

Buradan hareketle panpsişizmle akraba olan veya onun türleri olarak görülebilecek bazı yaklaşımlardan bahsederek bu bölümü tamamlayalım. Şimdiye kadar söylenenlerden kalkarak panpsişizmin kısaca *somut/fiziki gerçeklik en temelinde deneyimseldir* teziyle karakterize edilebilecek bir görüş olduğunu ileri sürebiliriz.⁵ Peki, gerçekliğin tümü mü deneyimseldir yoksa deneyimsel olmayan gerçeklik var mıdır? Şayet gerçekliğin deneyimsel olmayan unsurları olduğunu veya nihai bileşenlerin en azından bazılarının deneyimsel olmadığını düşünüyorsak bu bizi *mikropsişizm* olarak bilinen görüşe götürülecektir (Goff, 2009: 294; Strawson, 2008: 70). Mikropsişizmi bir çeşit *zayıf panpsişizm* olarak görebiliriz. Mikropsişizmin tam karşındaysa bütün olarak evrenin bilinçli olduğu görüşü olan *kozmpsşizm* yer alır. Kozmpsşizme göre evrenin bilinci bireylerin/antitelerin bilincine ontolojik olarak önceldir veya ondan daha temeldir. Dolayısıyla bireyler/antiteler bilinçlerini evrenin bilinçli olmasına borçludurlar. Başka bir deyişle, tikel bilinçler tümel bilinçten türemedirler (Nagasawa ve Wager, 2017: 127). Her türden panpsişizm tarafından paylaşılan, gerçekliğin nihai bileşenlerinin deneyim özneleri olduğu temel varsayımını koruduğundan kozmpsşizmin panpsişizmi varsaydığı söylenebilir. Hatta “Büyük Patlama Teorisi” doğrusya ve somut/fiziki gerçeklik bir tekillikten ortaya çıkmışsa, en temel düzey bu

⁵ “Somut/fiziki gerçeklik” ifadesini kullanmamızın sebebi sayıların veya örneğin enformasyonun ontolojisi hakkında bir yargıda bulunmak değil özellikle doğanın inşasında yer alan unsurlara (kuantum alanları, parçacıklar, sicimler veya başka bir şey) ve bunların meydana getirdikleri diğer her şeye işaret etmektir.

tekillik olacağından panpsisist bir yaklaşımda o deneysel kabul edilecek, böylece panpsisizmin kozmopsisizmi gerektirdiği dahi söylenebilecektir. Son olarak panpsisizmin tezini fazlasıyla güçlü veya aşırı bulanlar için daha kabul edilebilir bir görüşmüş gibi duran *panprotopsisizme* (veya *panprotodeneymcilik*) göre “temel antiteler proto-bilinçlidir, yani bilincin habercisi olan ve birlikte daha büyük sistemlerdeki bilinci oluşturabilen belli özelliklere sahiptirler.” (Chalmers, 2017: 20). Bununla birlikte, panprotopsisizmle klasik panpsisizmi ayırmak her zaman kolay olmayabilir. Çünkü panpsisizm her ne kadar temel antitelerin bilinçli olduğunu iddia etse de söz konusu bilinci tam olarak nasıl anlamamız gerektiği konusunda yeterince detay vermez. Dolayısıyla bir panpsisist “bilinç” derken, bilinçten tamamen yoksun anlamına gelmemesi şartıyla “proto-bilinç” benzeri bir niteliği kastediyor da olabilir.

4. Panpsisizmin Çok Kısa Tarihi

Panpsisizmin tezi ilk duyulduğunda kulaklara oldukça saçma gelebilir. “Atomların bilinçli olduğuna kim inanır ki?” diyebilirsiniz. Gerçekten de panpsisizm, içeriğindeki sezgilerimize aykırı gelebilecek fikirlerden dolayı çoğu zaman saçmaya indirgeme (*reductio ad absurdum*) yoluyla doğrudan reddedilebilmektedir (Searle, 1997: 161; McGinn 1997: 34). Ne var ki düşünce tarihine şöyle bir göz atmak belki kanaatimizi yeniden değerlendirmemize vesile olabilir. Batıda panpsisizmin köklerini diğer pek çok metafizik fikirde olduğu gibi Antik Yunan felsefesinde bulmak mümkündür. Sokrates öncesi filozofların gerçekliğin doğası hakkındaki araştırmaları iki varsayım üzerinde yükseliyordu: Doğanın evrimsel (evrimsel kozmoloji) ve maddenin hayat dolu (hilozoizm) olduğu anlayışı (Guthrie, 1962: 140). Bir “yaratıcı” düşüncesinin yokluğunda onlar evreni kendi kendini gerçekleştiren, yöneten ve idame ettiren bir şey olarak görmek durumundaydılar. Zihin-beden, madde-ruh arasında belli bir ayırım da yapmadıklarından doğadaki değişimin maddeye aşkın bir zihinden değil maddenin bizatihi kendisinden ileri geldiğini düşünüyorlardı. Bu düşünceleri onları bizim anladığımız şekliyle bir panpsisist yapmasa da maddeye canlılığı, dolayısıyla bir eyleme veya yapma gücü vermiş olmaları presokratik metafiziğin panpsisist öğelerle bezendiğini göstermektedir. Stoa felsefesine gelindiğindeyse panpsisizmin varlığı daha net bir şekilde görünürdür. Stoa felsefesi uzmanı A. A. Long’un (1974: 171) sözleriyle, Stoacı metafizikte “zihin ve madde tek bir şeyin, bedeninin iki bileşeni veya niteliğidir ve bu analiz insanlara uygulandığı gibi diğer her şeye de uygulanır.” Stoacıların bu görüşü sonraları Baruch Spinoza (1632-77) tarafından daha güçlü bir şekilde ileri sürülecek ve onun çift-yön monizminin ana fikrini oluşturacaktır. Spinoza’nın çift-yön monizmine göre, düşünce ve uzam aynı tözün (Doğa/Tanrı) iki sıfatıdır. Başka bir deyişle, “ideaların düzeni ve bağlantısı şeylerin düzeni ve bağlantısıyla aynıdır.” (2002[1677]: böl. 2, önerme no 7). Zihin nasıl beden için bir idea ise beden de zihin için bir nesnedir ve zihinle beden arasındaki bu paralellik ilişkisi Stoacılar da olduğu gibi Spinoza’da da

sadece insani moda özgü değildir: “İnsan bedeninin ideasıyla ilgili neyi ileri sürdüysek zorunlulukla her bir şeyin ideasıyla ilgili de ileri sürülmelidir.” (2002[1677]: böl. 2, önerme no 13 şerhi) Buna göre, her fiziksel şeye karşılık ona ilişkin bir zihinsellik, her zihinsel şeye karşılık da ona ilişkin bir fiziksellik vardır. Spinoza’nın bu anlayışı onun felsefesinin panpsişist bir yorumunu yapmaya da olanak tanımaktadır.

Isaac Newton (1643-1727) ile aynı zamanlarda matematiğin bazı konularını (limit, türev, integral gibi) kapsayan kalkülüsü keşfeden G. W. Leibniz (1646-1716) de bir panpsişist olarak görülebilir. Leibniz’in doğanın nihai birimleri olduklarını düşündüğü *monadlar* içsel bir değişim ilkesine sahiptiler ve bu ilke asla mekanikçi bir bakışla anlaşılazdı. Canlı-cansız tüm bedenler monadlardan oluştuklarından evrenin bütünüyle hayat dolu olduğu söylenebilirdi: “...maddenin en küçük parçasında, yaratıklarla, canlı varlıklarla, hayvanlarla, entelekyayla, ruhlarla dolu bir dünya görüyoruz... Bundan dolayı evrende işlenmemiş, verimsiz, ölü hiçbir şey yoktur...” (Leibniz, 1890[1714]: 228). Leibniz’in öncülerinden biri olduğu, evrenin devasa boyutlardaki mekanik bir saatten çok kendi kendine devinen ve gelişen bir organizmaya benzediği fikri daha sonra Alman idealistleri ve romantikleri tarafından da tutkuyla benimsendi. Onlar Spinoza’nın panpsişizmde (veya onların gözündeki *panteizmde*) doğanın rasyonelliğini ve kutsallığını temellendirebilecekleri teorik bir mecra bulmuşlardı. Dönemin en ünlü panpsişisti ise hiç kuşkusuz bir başka Alman Spinozist Arthur Schopenhauer (1788-1860) idi. Diğer idealistler gibi aynı zamanda bir Kantçı olmasına karşın onun panpsişizmi tam da Kant’ı reddinde başlıyordu. Bilindiği gibi Kant, şeylerin ancak bize görüldüğü şekliyle bilinebileceğini, kendilerinde ne olduklarının asla bilinemeyeceğini ileri sürmüştü. Buna karşın Schopenhauer kendinde şey “kendi içimizde bulduğumuz, doğrudan ve yakinen bildiğimiz *arzudan (will)* başkası değildir” diyordu (1889: 216-7). Ona göre, arzu “her ne olurlarsa olsunlar tüm şeylere var olma ve eyleme gücü veren” metafizik bir prensip veya güçtü. Bu prensip, Spinoza’nın “her şey, kendi içinde, varlığını sürdürmek için çabalar” (2002[1677]: böl. 3, önerme no 6) şeklinde ifade ettiği *conatus* prensibine yakındır. Her iki filozof da maddeyi özünde atıl ve boş bir yığın olarak görmek şöyle dursun kendi kendine eyleyebilen, kalıcı olma çabası içerisinde olmakla bir eğilime, dolayısıyla ancak zihinsel terimlerle ifade edilebilecek bir davranış tarzına sahip olduğunu söylemekteydiler. Başka bir deyişle, maddenin var kalma davranışını ancak var kalmayı “arzuladığı, istediği, amaçladığı” şeklinde anlayabiliriz.

Kıtada durum böyleyken 20. Yüzyıla gelindiğinde Anglosakson dünyada bir başkası daha doğanın bir organizma olarak görülmesi gerektiğini panpsişist bir bakışla dillendiriyordu: Alfred N. Whitehead (1861-1947). Whitehead şöyle diyordu: “Doğanın düzeni kavramı gelişme sürecindeki organizma odakları olarak doğa kavramıyla bağıntılıdır.” (1925: 108). Şayet doğada bir düzen varsa onu açıklayacak olan maddi

parçaların neden birbiriyle fiziksel ilişkilere girdiğini gerekçelendiremeyen mekanizm/materyalizm olamazdı. Bunun yerine fiziksel olaylar birer deneyim durumları olarak görülmeli, Doğaya/Tanrıya yeni deneyimlerle değişip gelişen bir canlı gözüyle bakılmalıydı. Leibniz'in monadlarına karşılık Whitehead doğanın nihai birimleri olarak *aktüel antiteleri* koyutlamıştı: "Aktüel antiteler – aynı zamanda 'aktüel durumlar' olarak da adlandırılır – evrenin kendisinden yapıldığı nihai gerçek şeylerdir. Aktüel şeylerin ötesinde daha gerçek bir şey yoktur... Bu aktüel şeyler karmaşık ve birbirine bağlı deneyim damlalarıdır." (Whitehead, 1978[1929]: 18). Aynı yerde Whitehead "aktüel antite yoksa neden de yoktur" diyerek aktüel antitelerin ontolojik bir prensip olduğunu açıkça belirtmişti. Whitehead'den sonra bu ontolojik prensibe dayanan, Charles Hartshorne (1897-2000) ve David R. Griffin gibi filozoflarca yürütülen, temel doktrini pandeneyimcilik/panpsişizm olan *süreç felsefesi* adında felsefi bir ekol ortaya çıktı. Aslında Whitehead'in lokomotif olduğu süreç felsefesinin tohumları psikoloji biliminin kurucusu sayılan William James (1842-1910) tarafından çok önceleri atılmıştı. James'e göre, gerçeklik deneyimseldi: "Gerçek olan her şey bir yerde deneyimlenebilir olmalı ve deneyimlenen her türden şey bir yerde gerçek olmalıdır." (1912: 160). James, bilinci anlamının önemini ve zorluğunu kavramış, fenomene gereken ilgiyi göstererek sistematik bir yaklaşım sergilemiş öncü bir düşünürdür. Yaptığı detaylı fenomenolojik gözlemler ve derinlikli mantıksal analizler, onu, genel olarak bilinç, özel olarak da panpsişizm hakkındaki tartışmalarda neredeyse bir çağdaşımız olarak görmeye itecek niteliktedir. O, erken dönem eseri *Principles of Psychology*'den (Psikolojinin İlkeleri) itibaren panpsişist eğilimleri olan bir filozof olduğunu temel panpsişist düşünceyi reddetmediğini göstererek belli etmiştir: "Eğer evrim yavaş yavaş işleyecekse, bilinç şeylerin en kökeninde bir biçimde var olmalıdır." (James 1981[1890]: 152). Hayatının sonlarında kaleme aldığı *A Pluralistic Universe* (Çoğulcu Bir Evren) adlı kitabında dahi bu akıl yürütmenin nasıl doğru olabileceğini araştırmış ve neticede panpsişizmin bir şekilde doğru olması gerektiği fikrinden vazgeçmemiş, fakat istediğini veremeyen mantıktan vazgeçmiştir.⁶

Panpsişizm bu kısa anlatıda yer verdiğimiz isimlerden ve felsefi akımlardan çok daha geniş bir uzanımı olan, düşünce tarihi boyunca çeşitli dönemlerde o veya bu şekilde kendisini göstermiş köklü bir doktrindir. David Skrbina'nın *Panpsychism in the West* (Batı'da Panpsişizm) adlı kitabında ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde serimlediği gibi Batı düşünce tarihinde ya panpsişizmi doğrudan savunmuş ya da sempati duymuş birçok filozof ve bilim insanı vardır.⁷ Yine de Spinoza, Leibniz, Schopenhauer,

⁶ Bkz. James, 1920: 179-221.

⁷ Doğuda ise özellikle Budizm'in bir dalı olan Tiantai Budizm (Japonya'da Tendai) ekolünün etik anlayışının panpsişist bir düşünceyle şekillendiğini, çoğu geleneksel Çin, Japon ve Kore felsefelerinin de yine panpsişist unsurlarla dolu olduğunu görüyoruz (Clarke, 2004; Parkes, 2009).

Whitehead ve James gibi birinci sınıf zihinlerin panpsişizmle türlü biçimlerde kurdukları ilişki bile bu görüşün ilk izlenimle burun kıvrılından daha fazlasını içerdiğini hatırlatmaya yetecektir. Günümüzde panpsişizmin özellikle 20. yüzyılın başlarındaki altın çağını yeniden yaşamaya başladığını söyleyebiliriz. William Seager ve Galen Strawson gibi güçlü kalemlere, David Chalmers gibi bir sempatizana sahip olan ve bilimsel arenada da *Entegre Enformasyon Teorisi* gibi panpsişist içerimleri olan bir teoriyle varlığını hissettirmeye başlayan bu yaklaşım kısa zamanda ortadan kaybolacak gibi görünmüyor. Şimdi panpsişizmi neden benimsememiz gerektiğine yönelik argümanları görerek aklı başında bir sürü insanın atomların bilinçli olduklarına inanmalarının sebebini anlamaya çalışalım.

5. Panpsişist Argümanlar

Panpsişizm için temelde üç argüman ileri sürülmüştür: *Köken argümanı*, *analoji argümanı* ve *içkin doğa argümanı*. Bu argümanları ortaya koymadan önce bilinç problemi tartışmalarında genellikle geçerli olduğunu gördüğümüz iki varsayımdan bahsetmemiz gerekmektedir. Birincisi, *insan bilinci beynin eseridir*. Deneyimlerimizin içeriği ve deneyimlerimizi nasıl edindiğimiz dünyayla olan etkileşimimize bağlıysa da hissetmemizi, duygulanmamızı ve düşünmemizi sağlayan nöral aktivitedir. Nörobilim de bu varsayımdan hareket eder. Buna göre, beyni yeterince öğrendiğimizde bilincin ne olduğu da kendiliğinden açığa çıkacaktır. Şunu belirtmekte fayda var ki, bu varsayım bilincin sadece beyinle sınırlı bir fenomen olduğunu iddia etmemekte, fakat beynin bilincin ortaya çıkışı için elzem olduğunu vurgulamaktadır. İkincisi, *insan bilinci zuhur eden bir fenomendir*. Zuhur etme (*emergence*), en genel tanımıyla, düzenin ve işlevselliğin aşağıdan yukarı spontane bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Buna göre, insan bilincini oluşturan herhangi bir nöron veya nöral aktivite olmayıp belli bir örgütsel karmaşıklıkta fiziksel süreçlerdir. Bu da bilinci ister oluşumsal, yani nöral aktivitenin bilinci oluşturduğu şeklinde düşünelim, isterse nedensel, yani nöral aktivitenin bilince neden olduğu şeklinde düşünelim, bilinci zuhur eden bir fenomen yapmaktadır. Elbette bu varsayımlar reddedilemez değildirler, ki reddine yönelik görüşler de ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, bu varsayımlar hem felsefi/metafizik bilinç teorilerinin ekseriyeti tarafından kabullenilir hem de hayli makul bir şekilde savunulabilir. Bu yüzden herhangi bir gerekçelendirme çabası içine girmeden yaptığım sunumda genel kanyaya uymakta bir beis görmüyorum.

5. 1. Köken Argümanı

Panpsişist argümanlardan en önemlisi, materyalizm, düalizm ve idealizmin panpsişist bir eleştirisi olarak da görülebilecek köken argümanıdır. Köken argümanı kısaca şöyledir: Bir Y fenomeni, X altyapısından zuhur etmişse, Y, X ve X'de gerçekleşen

ilişkilere dayanarak açıklanabilir olmalıdır. Burada Y ve X arasındaki ilişki bir makro-mikro, üst seviye-alt seviye veya bütün-parça ilişkisi olarak düşünülmektedir. Argümanın daha uzun versiyonu ise şudur:

Eğer Y'nin X'ten zuhur ettiği gerçekten doğruysa o takdirde Y bir anlamda tümüyle X'e ve yalnızca X'e bağlı olmalıdır ki Y'nin tüm özellikleri anlaşılır bir şekilde X'e geri gitsin (burada 'anlaşılır' sözcüğü epistemik olmaktan ziyade metafizik bir nosyondur). *Zuhur etme kaba olamaz*. Zuhur etmenin, zuhur eden şeyin neden görüldüğü şekilde olduğunun şeylerin doğasından kaynaklı herhangi bir gerekçesinin olmaması (öyle ki Tanrı için bile anlaşılmaz olsun) anlamında kaba olamayacağı, zuhur etme nosyonunun özünü oluşturur. Herhangi bir şeyin herhangi bir Y özelliğinin X'ten zuhur ettiğinin söylenebilmesi için X ile ve yalnızca X ile ilgili, sayesinde Y'nin zuhur ettiği ve Y için yeterli olan bir şeyler olmalıdır. (Strawson, 2008: 65)

Örneğin, iki hidrojen ve bir oksijenin birleşmesiyle meydana gelen su molekülü zuhur eden bir fenomen olarak görülebilir. Argümana göre, makro düzeyde zuhur eden fenomen (su molekülü), kendisinden zuhur ettiği mikro düzeydeki bileşenlerin veya materyallerin (hidrojen ve oksijen) özelliklerinden farklı ve yeni özellikler sergileyebilir (sıvılık veya akışkanlık gibi) fakat bu farklılık zuhur eden fenomenden (sudan) başlangıç materyallerine (hidrojen ve oksijene) doğru anlaşılır bir geri dönüşü olanaksız kılacak boyutta olmayacaktır. Aynı şekilde üst seviye makro deneyimlerin alanı olan insan bilincinin zuhur edişi de nöronların varlığı ve aralarındaki ilişkilere bağlı olmalıdır. Panpsişizm mikro deneyimleri açıklanabilirliğin koşulu sayar; yani nöral altyapıda olmayan bir deneyimsellik birdenbire üst-seviyede belirmiş olamaz. Dolayısıyla sinir hücrelerinin, onları oluşturan moleküllerin ve atomların da bir derece bilinçli olduğunu kabul etmeliyiz. Bu prensip aslında presokratik "hiçten hiçbir şey çıkmaz" veya skolastik "nedende bulunmayan etkide ortaya çıkmaz" prensibinden çok da farklı değildir. Zuhur etme nosyonu ile ifade ettiğimizde şöyle söyleyebiliriz: *Güçlü zuhur etme* veya *radikal belirimcilik* olası değildir. Bilinç felsefesinde güçlü zuhur etme, makro düzeyde gerçekleşen zuhur edişin mikro düzeydeki etkileşimlerden çıkarılmayacağı tezidir (Chalmers, 2006).⁸ Panpsişizme göre bu mümkün değildir; yani zuhur etme Y'den (bilinçten yoksun maddeden) X'e (bilinçli maddeye) ontolojik bir geçiş, bir doğa sıçraması şeklinde gerçekleşemez. Materyalistler ve çağdaş düalistler⁹ insan bilincinin hiçbir biçimde bilinç içermeyen beyin maddesinden çıktığını

⁸ İngiliz belirimcilerinden (*emergentist*) C.D. Broad (1887-1971) güçlü zuhur etme anlayışını şöyle tarif etmişti: "...bütünün karakteristik davranışı, teoride bile ister ayrı ayrı isterse farklı kombinasyonlarda alınsın, parçalarının davranışının tamam bilgisinden ve bu bütündeki oranlanmalarından ve düzenlenmelerinden çıkarsanamaz." (Broad, 1925: 59)

⁹ Burada çağdaş düalizm ile bilincin beyne bağlı olmakla birlikte ondan niteliksel olarak ayrı olduğunu ileri süren tüm ikici yaklaşımları kastediyorum. Bu anlayışta zihinsellik ve fiziksellik Kartezyen düalizmde olduğu gibi iki ayrı aleme ait bambaşka iki tözsel alan oluşturmazlar, fakat zihinsellik fizikselliğin bir niteliği olarak ortaya çıkar. Bu nedenle çağdaş düalist anlayışlar *nitelik düalizmi* başlığı altına da alınabilmektedir. Zihinsel ve fiziksel ayrımını bir şekilde muhafaza etmek isteyen ancak bilincin beyne, zihnin bedene olan

varsayarak güçlü zuhur etme anlayışını benimsemiş olmaktadır. Bu anlayışı benimsemiş olmakla onlar aslında şunu söylemektedirler: Dünya üzerinde henüz herhangi bir bilinç emaresi yokken tarihin belli bir noktasında insan bilinçlenivermiş, bilinç adeta yoktan var olmuştur. Maddenin bilinçten yoksun olduğu fikri Descartes'ın *res cogitans* (düşünen şey) ve *res extensa* (uzamlı şey) ayırımına dayanır; yani madde ve zihin bütünüyle farklı ontolojik kategorilere aittirler. Descartes'ın varsayımı düalistler tarafından olduğu kadar gizli bir şekilde materyalistler tarafından da benimsenegelmiştir. Panpsişistler bu varsayımı kabul etmek için hiçbir neden olmadığı gibi doğanın bize güçlü zuhur etmeyi destekleyecek herhangi bir kanıt da sunmadığını düşünürler. Bu noktada biyolojinin temeli sayılan evrim teorisi de panpsişistlerin lehine tanıklık etmektedir. Evrim teorisinin ana unsurlarından biri *tedricilik* fikridir. Bu fikre göre, canlılarda görülen büyük değişiklikler ve çeşitlenmeler oldukça yavaş ilerleyen kesintisiz fiziksel süreçlerin bir ürünü olarak ortaya çıkarlar. Söz konusu tedriciliği hayli makul sayılabilecek şekilde bilince de uyguladığımızda insan bilincinin de mevcut haliyle aniden, sürpriz bir şekilde ortaya çıkmadığını kabul etmemiz gerekebilir. Buna göre, insan bilinci güçlü zuhur etmenin aksine *zayıf zuhur eden* bir fenomen olmalıdır; yani o, bütünüyle yeni bir tür veya ontolojik bir kategori olarak ortaya çıkmış olamaz. Başka bir deyişle, insan bilincinin doğadaki diğer bilinç formlarından farkı yalnızca bir derece farkıdır. Şayet canlı dünyasında gördüğümüze benzer bir evrim sürecinin kimyasal ve fiziksel düzeylerde de geçerli olduğu varsayılırsa o takdirde panpsişist dünya görüşünün sadece mantıksal gerekçelerden hareket eden bir görüş olmadığı aynı zamanda ampirik gerekçelerle de desteklendiği ileri sürülebilir. Böyle düşünüldüğünde, 20. Yüzyılın tanınmış embriyolog ve genetikçisi Conrad Waddington'ın (1905-75) sözleriyle, panpsişizm "mantığın talepleri ve evrim teorisinin uygulanışı tarafından bize dikte ettirilmektedir" denilebilir (1961: 122). Dikkat çekmek istediğim başka bir nokta, köken argümanının materyalizmi ve çağdaş düalizmi olduğu kadar mutlak idealizmi ve nötral monizmi de tehdit ettiği. Nitekim mutlak idealizm fizikseli zihinsel bir temelden üretmeye veya maddeyi bilince indirgemeye çalışmakta, nötral monizm ise zihinsel ve fizikseli üçüncü bir tözden üretmeye veya bilinci yine bilinç içermeyen bir şeye indirgemeye çalışmaktadır. Böylece bu iki yaklaşım güçlü zuhur etme anlayışının bir örneği olmaktadır. Köken argümanının hedefi olmaktan kaçınmanın tek yolu tözler veya nitelikler arasında herhangi bir ontolojik geçişin öngörülmediği bir metafizik (Kartezyen düalizm ve paralelizm gibi) oluşturmaktan geçmektedir.

5. 2. Analoji Argümanı

---

bağlılığını gösteren bilimsel bulgulara ve gündelik gözlemlere de göz yummak istemeyen kimseler düalizmin bu daha modernize edilmiş halini benimseyebilmektedirler.

Köken argümanı bilincin neden temel varsayılması gerektiğini göstermeye çalışırken analogi argümanı bilinçli olmadığı varsayılan varlıklara veya antitelere bilinç atfetmeyi makul hale getirmeye çalışır. Başka bir varlığa bilinç atfetmekte kullandığımız birincil ölçüt, ikincil kanıtların yokluğunda davranışsal benzerliklerdir. Keza bir başkasına bilinç atfederken ki öncelikli ölçütümüz de bu benzerliklerdir. Örneğin, insansı bir robot dış görünüm açısından bizlere ne kadar benzerse benzesin gerçekten deneyimlediğini gösterir davranışlar sergilemediği sürece onun bilinçli olduğunu düşünmeyiz. Aynı şekilde arkadaşımızın veya anne ve babamızın birer robot olduklarını da düşünmüyoruz çünkü robotmuş gibi davranmıyorlar. O halde insandan doğanın geri kalanına bilinç atfetmekte kullanabileceğimiz bazı ortak davranış örüntülerini canlı-cansız tüm varlıklarda bulabiliyorsak, bu, analogik çıkarım için bir dayanağımız olduğu anlamına gelecektir.

Analogik çıkarım, iki varlık veya durum arasındaki benzeşen özelliklerin veya davranışların fazlalığından yola çıkarak yapılabildiği gibi atfı yapılan özellik veya davranış belirsizleştirilerek de yapılabilir (Clarke, 2003: 8). Örneğin, önümde duran bir kasa içerisinde renk, olgunluk ve geldikleri ağaç bakımından aynı olan elmaların bir kısmını kesip çürük olduğunu görsem kasadaki diğer elmaların da muhtemelen çürük olduğunu düşünürüm. Bununla birlikte, attettiğim özelliği “çürüklük” olarak değil de “kusurluluk” şeklinde daha kapsayıcı veya genel bir özellik şeklinde belirsizleştirsem rengine ve olgunluğuna bakmadan sadece aynı ağaçtan geldiğine bakarak kusurluluğu diğer elmalara da atfedebilirim. Buna göre, insandan doğanın en temel birimlerine doğru inildiğinde ortak zihinsel özelliklerde kuşkusuz bir azalma görülecektir fakat söz konusu özellikler mümkün olduğu kadar belirsiz hale getirilmek suretiyle bir analogi kurmak mümkün olabilir. Böylece bir karıncanın insanlar ve diğer gelişmiş hayvanlar gibi duyuşal ve psikolojik deneyimler edinemediği, örneğin acı duymadığı veya strese girmediği temelinde bilinçli olmadığını iddia etme teşebbüsü savuşturulabilir hale gelebilir. Deneyimi var veya yok şeklinde bir fenomen olarak düşünmektense, varlıkların gelişmişlik düzeylerine göre çeşitli boyutlarda ve derecelerde olabilen bir fenomen olarak ele alabiliriz. Bir karınca dünyayı bizlerle aynı uzay-zaman perspektifinden deneyimlemek zorunda değildir. Zira canlılar yirminci yüzyılın önemli biyologlarından Jakob von Uexküll (1864-1944)’ün *Umwelt* dediği, kendilerini alâkadar eden veya kendi iyi-halleri (*well-being*) için önemli olan “anlam taşıyıcıları” veya “işaretler” ile yüklü bir çevreyle karşı karşıyadırlar (Agamben, 2004: 40). Dolayısıyla duyumsama, algılama, hissetme ve bilme kapasitelerinin söz konusu anlamı deşifre edecek veya işaretleri takip edecek düzeyde olması onlar için yeterlidir. Bununla birlikte, bir panpsişist sadece canlıların değil cansız oldukları söylenen varlıkların da en azından bir perspektif sahibi olduklarını kabul etmelidir. Bilinçli olmak bir özne olmak demektir. Bilinçli bir varlık kendisinin farkında (öz-bilinçli) olmasa bile çevresinde ne olup bittiğinin farkında olarak o çevreyi belli bir perspektiften

deneyimliyor olmalıdır; yani çevreyle karşılaşması sadece dışsal bir etki-tepki olayı olarak gerçekleşmez, aynı zamanda içsel bir değişim olarak da tezahür eder. Başka bir deyişle, bilinçli bir varlık enformasyonun pasif bir alıcısı olmaktan öte onun kullanıcısı ve dönüştürücüsüdür; yani tek kelimeyle bir *fail*dir. O halde nasıl bir davranışsal benzerlik karıncaların olduğu gibi atom ve moleküllerin de birer fail olduklarını, sadece bir yapı olmaktan öte içlerinde bir şeylerin süregittiğini söyleyebilmemizi, dolayısıyla onlara bilinç atfedebilmemizi sağlayabilir? Bu noktada *spontane etkileşim* varlıklara bilinç atfetmekte kullanılacak asgari bir ortak özellik veya davranış tarzı olarak ileri sürülebilir. Şayet bir varlık dışarıdan belirlenmemiş bir şekilde davranışlarında bir kendiliğindenlik sergiliyorsa o varlık sahip olduğu enformasyon doğrultusunda eyliyor denilebilir. Elbette her varlık doğanın nedensel çarkının bir parçası olduğundan belli bir ölçüde belirlenmiştir. Bununla birlikte, fail olmak aynı zamanda geçmişin getirdiklerini geleceğe anlamlı bir şekilde taşıyabilmek, eş deyişle, amaçlı ve kısmen de olsa belirlenmemiş, öngörülebilir olmayan eylemlerde bulunabilmek demektir. Buna göre, çevresiyle etkileşimi sonucu edindiği enformasyonu işlediğini gösterir adaptif davranışlar sergileyen her varlığın deneyimlediğini söyleyebiliriz. Bunu söylemek biyolojik düzeyden cansız sayılan kimyasal ve fiziksel düzeylere indiğimizde zorlaşabilmiş gibi görünse de bir panpsişist atom-altı düzeydeki varlıkların gittikçe artan bir şekilde kendiliğindenlik sergilediğini, kuantum teorisinin söz konusu kendiliğindenliği ve öngörülemezliği en açık bir şekilde ortaya koyduğunu ileri sürerek zorluğun üstesinden gelmeye çalışabilir; yani panpsişizm açısından deneyimselliğin koşulu olan spontane etkileşim gerçeğinin en temelinde zaten mevcuttur. Bunun yanında başka bir yoldan daha analogiye güç katmak mümkün olabilir. O da etkileşen varlıkların etkileşmeye olan eğilimlerinin ardında yatan hakikatin onların kalıcı olma arzuları olduğunu iddia etmekten geçer. Bu noktada üçüncü panpsişist argüman olan içkin doğa argümanına giriş yapmış oluyoruz.

5. 3. İçkin Doğa Argümanı

İçkin doğa argümanı, ilhamını özellikle Bertrand Russell'ın (1872-1970) konu hakkındaki görüşlerinden alır. *The Analysis of Matter* (Maddenin Analizi) adlı eserinde Russell, bilimin maddeye ilişkin pozisyonunu şöyle ifade eder: "Fizik, kendi başına, fazlasıyla soyuttur ve incelediği materyalin belli matematiksel karakteristiklerini açığa vurur. Bu materyalin içkin karakteri hakkında bize bir şey söylemez." (1992[1927]: 10). Madde araştırmasının yürütüldüğü herhangi bir bilimsel teoriye bakıldığında görülecek tek şey, matematiksel semboller, denklemler ve soyutlamalardır. Örneğin, parçacık fiziği bir parçacığı, sahip olabileceği kütle, şarj ve dönü gibi özelliklerle tanımlar ve bu özellikler ancak ilişkisel yolla anlaşılabilir; yani onlar kendi başlarına bir anlam ifade etmezler, fakat kullanıldıkları teorisinin diğer parametreleriyle girdikleri ilişkilerle, aldıkları rollerle anlaşılırlar. Newton mekaniğinde "kütle", "güç" ve "ivme"

terimleriyle girdiği ilişkiyle ($F = ma$) anlaşılırken Einstein'ın özel göreliliğinde "enerji" ve "ışık hızı" gibi terimlerle ilişkilendirilmektedir ($E=mc^2$). Buna göre, "...algılarımızdan çıkarım yaptığımızda, geçerli bir şekilde çıkarılabileceğimiz yalnızca yapıdır ve yapı matematiksel mantık tarafından ifade edilebilen şeydir." (Russell, 1992[1927]: 254). Matematiği kullanarak maddenin yapısal veya ilişkisel özelliklerini öğrenebiliriz fakat o matematik tanımladığı özelliklerin altında yatan gerçeklik hakkında tamamen sessizdir. Peki ama panpsişistler neden maddenin yapısal özelliklerinin dışında başkaca bir gerçekliği, içkin bir doğası veya karakteri olduğunu düşünüyorlar? Ayrıca böyle bir gerçeklik varsa bile neden bu gerçeklik bilinçle ilişkilendirilen deneyimsel bir gerçeklik olsun? Panpsişistlere göre, şayet maddenin bir içkin karakteri olmamış olsaydı, başka bir deyişle, yapının veya ilişkilerin taşıyıcısı bir gerçeklik varsaymasaydık, evrenin neden matematiksel bir nesne olarak kalmayıp gerçekten var olduğunu açıklamamız da mümkün olmazdı. Zira Stephen Hawking'in (1942-2018) deyişiyle, "bilimin matematiksel model oluşturma şeklindeki olağan yaklaşımı modelin tanımlayacağı bir evrenin var olmasını gerektirmez." (1988: 174). Bundan dolayı maddeyle ilgili, fenomenlerin ortaya çıkmasına sebep olacak türde ilişkilere girmesini sağlayan somut bir şeyler olmalıdır; yani içkinlik fikrine ihtiyacımız var gibi görünmektedir. İçkinliğin neden deneyimsel terimlerle anlaşılması gerektiği sorusuna gelince, panpsişistler bu soruya iki koldan cevap verebilirler. Birincisi, maddenin içkin doğası hakkında kendi deneyimlerimizden edindiğimiz dışında başka bir malumata sahip değiliz. Bizler baştan aşağı atomlardan oluşan maddi varlıklarız ve bir şekilde öznel deneyimlere, farkındalığa sahibiz. O halde insanın bu noktada özel bir konumda olduğu fikrine sıcak bakmıyorsak, yani antroposentrik bir bakışa sahip değilsek, maddenin içkin karakterinin deneyimsel olmasının öyle olmamasından daha olanaklı olduğunu kabul edebileceğimiz bir doneye de sahibiz demektir. İkincisi, bağımsız bir gerekçelendirmeye ihtiyaç duyan Tanrı fikrine kapıyı kapatırsak, eş deyişle, natüralist (doğalcı) bir tavır alacak olursak, maddenin kendi kendini organize ederek karmaşık formlar aldığı olgusu bir realite olarak önümüzde durmaktadır. Buna göre, bu olguyu ya mekanikçi bir yaklaşımla ya da organikçi bir yaklaşımla anlamayı umabiliriz. Mekanikçi düşünce maddenin yaratıcılığını açıklayabilirmiş gibi görünmemektedir. Çünkü mekanizm maddenin hareketini tümüyle dışsal çarpmalardan, çekip itmelerden ve bu çarpma, çekme ve itmelerin formel bir gösterimi olan matematiksel ilişkilerden ibaret görür. Ne var ki, maddenin bir işlevsellik ortaya çıkaran birliktelikleri gelişigüzel değil, anlamlıdır. Bundan dolayı mekanizm düşüncesini merkeze alan, bilimin felsefi sözcüsü materyalizmin bu olguya bir açıklama getiremediği müddetçe dört başı mamur bir felsefi yaklaşım olamayacağı açıktır. Manuel de Landa'nın deyişiyle, "maddenin içkin yaratıcılığına dair bu kavrayışın yeni materyalist felsefelerimize tam anlamıyla dahil edilmesi gerekmektedir." (2005: 15-6). Bu da teorik açıdan maddenin organikçi bir anlayışla ele

alınmasıyla, yani materyalizmin panpsişist bir yorumuna gitmekle mümkün olabirmiş gibi görünüyor. Nitekim panpsişizm, canlı-cansız, bilinçli-bilinçsiz arasındaki ayrımları ortadan kaldırarak tüm maddi sistemlerin kalıcı olma eğilimi göstermeleri bakımından ortak olduklarını, biyolojik sistemlerin bunu kendi kendilerini kopyalama yoluyla yapmalarıyla diğerlerinden ayrıldıklarını söyleyebilir.¹⁰ Buna göre, biyolojik alemde gözlenen hayatta kalma mücadelesi, varlığı devam ettirme çabası, maddi sistemlerin kalıcılıklarını (daha doğru bir deyişle kararlılıklarını) artırmaya istekli oluşları anlamında kimyasal ve fiziksel düzeylere de indirgenebilir. Böyle düşünüldüğünde evrim teorisinin ana ilkelerinden biri olan *var kalım mücadelesi* biyolojiye has bir ilke olmaktan çıkarılıp varlığın tüm alanlarına yayılabilir. Aslında bu bir bakıma Spinoza'nın *conatus* ve Schopenhauer'in *will* kavramlarında ifadesini bulabilen bir düşüncedir. Bu filozoflar da var kalım mücadelesinin veya eğiliminin sadece canlı organizmalara özgü olmadığı konusunda hemfikirlerdi. Panpsişizme göre, bizlerin de istisna teşkil etmediği bu eğilimi ancak yönelimsel duruştan anlamayı umabiliriz; yani doğal antiteleri, davranışları, arzularının, temayüllerinin sonucu olan, bir sebeple hareket etmeleri anlamında rasyonel failer, eyleyen özneler olarak görmek durumundayız.¹¹ Faillik ve öznellik, daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi farkındalığın veya bilincin/zihnin varlığını imlediğinden panpsişistler böylece maddenin içkin karakterinin neden deneyimsel terimlerle anlaşılması gerektiğini açıklığa kavuşturacak bir yol bulabilirler.

6. Sonuç

Bilinç problemi karşısında panpsişist yaklaşımı benimsemek bize nasıl bir avantaj sağlar? Daha da önemlisi panpsişizm bilinç problemini çözüyor mu? Yazının başında zor problemin insan bilincinin veya fenomenal bilincin fiziksel/nöral süreçlerden nasıl ve neden ortaya çıktığı problemi olduğunu söylemiş ve biri epistemolojik/metodolojik (nasıl sorusu), diğeri ontolojik/metafizik (neden sorusu) iki güçlük şeklinde karşımıza çıktığını belirtmiştik. Bilincin nasıl ortaya çıktığı sorusu (metodolojik güçlük) bilince ilişkin hangi metafizik doğru olursa olsun nihayetinde, eğer olanaklı ise, bilimsel bir araştırmayla çözüme kavuşturabilir olduğundan temelde tüm yaklaşımların sessiz kaldığı bir sorudur. Temelde diyorum, zira panpsişizm diğerlerinden farklı olarak en

¹⁰ Örneğin, Addy Pross (2012) *What Is Life? How Chemistry Becomes Biology* (Yaşam Nedir? Kimyanın Biyolojiye Dönüşümü) adlı kitabında yaşamın kendini kopyalayabilen oldukça kararsız ilk molekülün veya sistemin ortaya çıkmasıyla başladığını ileri sürer. Pross bir panpsişist değildir, fakat onun canlı-cansız farkını kopyalama becerisinin kazanılmasına indirgemesi panpsişist yaklaşımın istifade edebileceği bir fikir olabilir.

¹¹ Dennett'in ortaya attığı "yönelimsel duruş" (*intentional stance*) nosyonu, bir antitenin davranışını anlamak için kullanılacak stratejilerden biridir. Dennett'a göre (1987: 17) bu stratejiyi benimsediğimizde, davranışını açıklamak istediğimiz antiteyi, eylemleri, arzuları ve inançları tarafından yönetilen rasyonel bir failmiş gibi görürüz. Panpsişizm açısından "-miş gibi" eki fazladır; spontane etkileşen doğal antiteler gerçekten de birer rasyonel faildirler.

azından insan bilincinin evrimsel bir sürecin ürünü olduğunu söyleyebilmektedir. Fiziksel olanın karmaşıklığındaki artış fiziksele içkin olan zihinsel kapasitesindeki veya yoğunluğundaki artışı aksettirir. Sadece panpsişizmin bunu söyleyebildiğine dikkat etmek gerekir. Bu bakımdan panpsişizm natüralizmin gerçek anlamda hakkını verebilen belki de tek yaklaşımdır. Diğerlerinde bilinç ya bir sürprizdir ya da fizikselle nasıl ilişkileneceği bilinmeyen bir gizem. Öte yandan panpsişizm neden sorusuna (metafizik güçlük) cevap verebildiğini de iddia edebilir. Bir panpsişist bu soruyu şöyle cevaplayabilir: İnsan bilinci ortaya çıkmıştır, çünkü bilinç fiziksel gerçekliğin temel bir yönünü oluşturur. Başka bir deyişle, insan deneyimleyen bir varlıktır, çünkü gerçeklik en temelinde deneyimseldir. Bu cevap son derece basit ve bazılarınca bir çeşit kolayca kaçma gibi görülebilirse de panpsişistler, fenomenal deneyimlerin indirgenme çabasında görülen başarısız girişimler ve güçlü zuhur etmenin pek olası olmaması gibi felsefi analizin ürünü olan sonuçlarla beraber, doğada gözlediğimiz, analogik çıkarımın dayanağı olan davranışsal benzerliklerin hep birlikte bizi panpsişist bir anlayışa götürdüğünü iddia edebilirler. Dolayısıyla onlara göre, bilincin temel alınması gerektiği hakkındaki panpsişist varsayım *ad hoc*, yani sırf probleme bir çözüm getirebilmek adına ileri sürülmüş değildir. Eğer panpsişizm doğruysa insan bilincinin ortaya çıkışı daha anlaşılır hale gelebilir; yani artık lambadan cinin çıkması için bir nedenimiz var demektir. Ne var ki, panpsişizmi ciddiye alarak onunla hesaplaşmak isteyen bazı filozoflar panpsişist çözümün bilinç problemi karşısında bir ilerleme olmadığı görüşündedirler. Onlara göre, panpsişizmin gerçek bir ilerleme olarak görülebilmesi için alt-seviye mikro bilinçlerin (örneğin, nöral bilinçlerin) bileşiminin üst-seviye makro bilinci (örneğin, insan bilinci) nasıl meydana getirdiğinin teorik bir açıklamasının yapılması gerekmektedir. Bu yapılamadığı takdirde panpsişizmin diğer metafizik yaklaşımlara üstün olduğunu söyleyemeyiz. Onların argümanı şöyledir: Mikro bilinç koyutu makro bilinci ortaya çıkarmakta açıklayıcı bir rol üstlenmiyorsa gereksizdir, dolayısıyla panpsişizm reddedilebilir. Bu argümanın öncülü ise şudur: Bilinçli olanın bilinçli olmayandan çıkması, makro bilincin mikro bilinçlerden çıkması kadar akıl almazdır. Eğer iki şekilde de bilincin zuhur etmesi akıl almaz bir hal alıyorsa panpsişizmi neden diğerlerine tercih edelim? Panpsişizme başka itirazlar da yöneltilmiştir fakat bilinç felsefesinde *kombinasyon problemi* olarak bilinen bu problemin en zorlusu olduğuna şüphe yoktur.

Netice itibarıyla tüm metafizik yaklaşımların olduğu gibi panpsişizm de avantajları ve dezavantajları olan bir yaklaşımdır. Bununla birlikte, çoğu kişi bunların neler olduğunu bilmeksizin panpsişizme, biraz da onu hafife alarak, diğer görüşlere olmadığı kadar olumsuz bir tavırla yaklaşabilmektedirler. Hatta çoğu zaman panpsişizmi

oluşturdukları metafizik teoriler listesine bile dahil etmemektedirler.¹² Oysa bu yazıda göstermeye çalıştığım gibi panpsişizm hem düşünce tarihindeki yeri hem de argümanlarının sağlamlığı bakımından en az diğerleri kadar saygın bir görüştür ve üzerinde ehemmiyetle durulmayı hak etmektedir. Bu yazı, bunu bir nebze olsun verebilmişse, yani panpsişizmin absürt görünümünün altında derin bir metafizik yattığını sezdirebilmişse amacına ulaşmış demektir. Elbette amacı böyle belirlenen bir çalışmada söz konusu derinliği tüm boyutlarıyla ortaya koymak mümkün değildir. Nitekim ileri okumalar için bir giriş niteliğinde olması sebebiyle makale yapılması gereken tartışmalara çoğunlukla yer vermemektedir. Şayet bilinç problemine olan ilgi artıp istenen diyalog ortamı yaratılabilirse başka bir yazıda bu tartışmalar açılabilir.

7. Kaynakça

- Agamben, G. (2004). *The Open: Man and Animal*. Çev. Kevin Attell. Stanford: Stanford University Press.
- Arici, M. (2018). "The Problem of Phenomenal Consciousness." *MetaZihin*, 1(1): 1-19.
- Block, N. (2002). "Concepts of Consciousness." David J. Chalmers (Der.), *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings* içinde (s. 206-226). New York: Oxford University Press.
- Broad, C. D. (1925). *The Mind and Its Place in Nature*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Chalmers, D. J. (2017). "Panpsychism and Panprotopsychism." Godehard Brüntrup ve Ludwig Jaskolla (Der.), *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde (s. 19-47). New York: Oxford University Press.
- Chalmers, D. J. (2010). *The Character of Consciousness*. New York: Oxford University Press.
- Chalmers, D. J. (2006). "Strong and Weak Emergence." Philip Clayton ve Paul Davies (Der.), *The Re-Emergence of Emergence* içinde (s. 244-254). New York: Oxford University Press.

¹² Ülkemizde bunun bir örneğini Saffet Murat Tura'nın (2018) "Zor Problem: Bilinç" adlı kitabında görebiliriz. Tura kitabında böyle bir yaklaşım sanki hiç yokmuşçasına panpsişizmin adını bile anmamaktadır. Oysa ulaştığı sonuçlara bakınca panpsişizm tam da onun aradığı veya arzu edeceği türden bir kavrayış sağlayabilmiş gibi görünüyor.

- Clarke, D. S. (2004). *Panpsychism: Past and Recent Selected Readings*. Albany: State University of New York Press.
- Clarke, D. S. (2003). *Panpsychism and the Religious Attitude*. Albany: State University of New York Press.
- De Landa, M. (2005). *Çizgisel Olmayan Tarih*. Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Metis Yayınları.
- Dennett, D. C. (1987). *The Intentional Stance*. Cambridge: MIT Press.
- Dennett, D. C. (1997). "Quining Qualia." Ned Block, Owen Flanagan ve Güven Güzeldere (Der.), *The Nature of Consciousness* içinde (s. 619-642). Cambridge: MIT Press.
- Flanagan, O. (1992). *Consciousness Reconsidered*. Cambridge: MIT Press.
- Gallup, G. G. (1970). "Chimpanzees: Self-Recognition." *Science*, 167: 86-87.
- Goff, P. (2009). "Why Panpsychism Doesn't Help Us Explain Consciousness." *Dialectica*, 63(3): 289-311.
- Griffin, D. R. (2007). *Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Guthrie, W. K. C. (1962). *A History of Greek Philosophy Volume I: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes*. New York: Bantam Books.
- Hill, C. (2009). *Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- James, W. (1981[1890]). *The Principles of Psychology*. Cambridge ve London: Harvard University Press.
- James, W. (1920). *A Pluralistic Universe*. New York: Longman's, Green, and Co.
- James, W. (1912). *Essays in Radical Empiricism*. New York: Longmans, Green, and Co.
- Leibniz, G. W. (1890[1714]). *The Philosophical Works of Leibniz*. Çev. George M. Duncan. New Haven: Tuttle, Morehouse & Taylor.

- Levine, J. (2001). *Purple Haze: The Puzzle of Consciousness*. New York: Oxford University Pres.
- Long, A. A. (1974). *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. London: Duckworth.
- Mandik, P. (2014). *This Is Philosophy of Mind: An Introduction*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- McGinn, C. (2004). *Consciousness and Its Objects*. New York: Oxford University Press.
- McGinn, C. (1999). *The Mysterious Flame: Conscious Minds in a Material World*. New York: Basic Books.
- McGinn, C. (1997). *The Character of Mind: An Introduction to the Philosophy of Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Nagasawa, Y. ve Wager, K. (2017). "Panpsychism and Priority Cosmopsychism." Godehard Brüntrup ve Ludwig Jaskolla (Der.), *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde (s. 113-129). New York: Oxford University Press.
- Nagel, T. (1979). *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parkes, G. (2009). "The Awareness of Rock: East-Asian Understandings and Implications." David Skrbina (Der.), *Mind that Abides: Panpsychism in the New Millennium* içinde (s. 325-340). Amsterdam ve Philadelphia: John Benjamins.
- Peirce, C. S. (1935[1898]). *Collected Papers Vol. 6: Scientific Metaphysics*. Der. Charles Hartshorne ve Paul Weiss. Cambridge: Harvard University Press.
- Pinker, S. (2007). "The Brain: The Mystery of Consciousness." Alındığı URL: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1580394,00.html>
- Pitt, D. (2004). "The Phenomenology of Cognition or What is it Like to Think That P?" *Philosophy and Phenomenological Research*, 69(1): 1-36.
- Pross, A. (2012). *What Is Life? How Chemistry Becomes Biology*. Oxford: Oxford University Press.
- Revonsuo, A. (2010). *Consciousness: The Science of Subjectivity*. Hove ve New York: Psychology Press.

- Rosenthal, D. M. (1997). "A Theory of Consciousness." Ned Block, Owen Flanagan ve Güven Güzeldere (Der.), *The Nature of Consciousness* içinde (s. 729-753). Cambridge: MIT Press.
- Russell, B. (1992[1927]). *The Analysis of Matter*. London: Routledge.
- Schopenhauer, A. (1889). "On the Will in Nature." *Two Essays by Arthur Schopenhauer*. London: George Bell and Sons.
- Seager, W. (2016). *Theories of Consciousness: An Introduction and Assessment* (Second Edition). London ve New York: Routledge.
- Seager, W. (2009). "Panpsychism." Brian McLaughlin, Ansgar Beckermann ve Sven Walter (Der.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Mind* içinde (s. 206-219). New York: Oxford University Press.
- Searle, J. R. (1997). *The Mystery of Consciousness*. New York: NYREV.
- Skrbina, D. (2005). *Panpsychism in the West*. Cambridge: MIT Press.
- Spinoza, B. (2002[1677]). "Ethics." Michael L. Morgan (Der.), *Spinoza: Complete Works* içinde. Çev. Samuel Shirley. Indianapolis: Hackett Publishing.
- Strawson, G. (2018). "What Does Physical Mean? A Prolegomenon to Physicalist Panpsychism." Alındığı URL: https://www.academia.edu/38245741/What_does_physical_mean_Strawson
- Strawson, G. (2008). *Real Materialism and Other Essays*. Now York: Oxford University Press.
- Stubenberg, L. (1998). *Consciousness and Qualia*. Amsterdam ve Philadelphia: John Benjamins.
- Stubenberg, L. (2017). "Neutral Monism and Panpsychism." Godehard Brüntrup ve Ludwig Jaskolla (Der.), *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde (s. 349-368). New York: Oxford University Press.
- Tura, S. M. (2018). *Zor Problem: Bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Tylor, E. B. (1871). *Primitive Culture Vol. I*. London: Bradbury, Evans, and Co.
- Waddington, C. H. (1961). *The Nature of Life*. London: George Allen & Unwin Ltd.

Whitehead, A. N. (1978[1929]). *Process and Reality: An Essay in Cosmology*. New York: The Free Press.

Whitehead, A. N. (1925). *Science and the Modern World*. New York: The Macmillan Company.

This Page Intentionally Left Blank
